

taként írjuk le. „Urbánusnak” vagy „népiesnek” lenni önmagában merőben kulturális választás kérdése: nem több neveltetésbéli összetartozások, otthonosságérzések és idegenkedések, beállítódások és habitusok nyíltan bevallott és vállalt különbségénél. A habitusbéli különbségek e mássága jól „belcfér” egy plurális és liberális világba – egészen addig, ameddig a másságtudat politikai szervezőelvvé, hatalmi törekvések motorjává és kirekesztések igazolásává nem válik. Ha a század első húsz évének szellemi életére visszapillantva megérthetünk valamit, akkor legfőképpen azt: a határt nagyon könnyű átlépni. És hogy ez soha többé ne történhesék meg, azért mindannyian felelősek vagyunk. A négy korabeli regényt elolvastván, hőseik változó, de egyként tragédiába torkoló életútjait végiggondolván e felelősségünk közös voltát egy kissé talán jobban érzékeljük.

Szalai Júlia

INFLUENZA A VIHARBAN

Ritoók Emma: *A szellem kalandorai*

„Milyen nagy generáció az, melynek vihara őt elkapta!” – jegyzi fel Balázs Béla naplójába Ritoók Emma készülő regényéről még 1916 elején, majd szomorú diagnózisként hozzáteszi: „De ő csak influenzát kapott tőle szegény.” Vannak azonban nagyon fontos influenzák, s Ritoóké bizonyosan közéjük tartozik.

Rendkívüli írói lehetőség, sőt lehetőségek sokasága maradt itt nemcsak kiaknázatlan, de szinte feltáratlan is. S nem is elsősorban az, amit Balázs úgy fogalmaz, hogy Ritoók „csalódott a generációnkban”, hiszen egy nagyívű és végleges csalódásnál hálásabb történet prózaíró számára aligha kínálkozik – s Ritoók ebben a dezillúzióban, akarata és szándéka ellenére, mégiscsak előlegezett valami rendkívül fontosat a századelő intellektuális perspektíváiról. Valamit, amire jelentős értelmiségi is csak évtizedekkel később voltak képesek, hajlandók vagy érettek. Hanem egy másik lehetőség is sejthető: „nagy kultúrdokumentum lehetne” – írja még mindig Balázs –

„ha nem volna művészileg oly hallatlanul tehetségtelen”. S itt az évtizedek távolából enyhítenünk kell a lelkiismeretesen rosszmájú krónikás ítéletén. Ritoók műve éppen a tehetség hiánya folytán válik jelentőssé, s nem pusztán azért, mert így követi formálódó, jelentős gondolkodók szellemi lépteit a maga tipegésével – a „tárgy” (többek között) mégiscsak Lukács György, Fülep Lajos, Ernst Bloch, Zalai Béla, Balázs Béla –, de az írói stilizáció, majd a kompozíciót értelmező szerzői teleológia is éppoly dokumentumértékű, mint a feljegyzett dialógusok és a megőrzött atmoszféra. Sőt: talán ez az igazi dokumentum.

Hiszen rendkívül fontos korszak lényegét igyckezett művében megformálni, megőrizni a szerző. Szándékában többnyire sikertelenül: pestiesen szólva Ritoók úgy megy el a lényeg mellett, mintha látná. És többféle lényeg mellett vezet el kalandos útja: lényeges szellemi és rendkívül lényeges történelmi krízispillanat kínálkozik fel számára: a tízes évek Európája itt a tárgy, melyet korának alighanem leglényegesebb műformájában – regényben kíván megörökíteni. Szemlélete pedig a nő – „asszonyé”, mint írni szereti –, mely radikális jelentőségűvé válhatna; s lehetne-e lényegesebb gesztusa, mint epikus és reflektív szembefordulása azokkal, akiket a korszak „hőscinck” és reprezentánsainak vél s a szellem kalandorainak nevez?

Amikor tehát a nagyívű szellemi erjedéssel egy regényben néz szembe Ritoók, mintha ekként pillanthatna rá a szellemen túl a lélekre is, s betekinthetne azon a filozófián túli hasadékon, melyen a bölcselek éppen professziójuk adta vakfoltjuk miatt soha nem láthatnak be, sőt létezéséről sincs tudomásuk; hogy ő ekként mélyebben értse meg mindazt lélekről és személyiségről, aminek nem értése persze olykor bőségesen táplálja és ihleti magát a filozófiát. És próza – próza! – születik ezalatt: szöveg, mely ablakot nyithatna textusokra és kontextusokra mind gazdagabban.

Ritoók azonban itt maradéktalan vereséget szenved, mint ezt kortársak, utókor, tanúk és olvasók egyértelműen megállapíthatják: regénye azonban nem rossz regény, hanem páratlanul fontos rossz regény. Nemcsak a lényegét kerülgető vallomásos vargabetűk miatt, hanem ellentmondásos szenvedélye és ennek regénybeli indoklása nyomán – mellyel persze indirekten és pontosan feje-

zett ki valami érlelődő, közös szörnyűséget. Túl a prózán és túl dokumentumon – melyből azonban később történelem lett és próza lett. De ne vágjunk még a regényen túli gyalázat elébe.

Ritoók már 1915-ben kiváltja barátai heves és színes elutasítását készülő regénye egyes részleteivel, melyet ekkor még csak A LÉLEK KALANDORAI-nak nevez. Fülep Lajos például, a finom és művelt Fülep a regényével kapcsolatban „*ordenávé volt vele*” – siet a pletykával Balázs Lukácshoz, terjedelmes levelében. Sejthetően tehát hosszú az út az elkövetkező öt évben „Lélek”-től „Szellem”-ig – hosszú és tanulságos, nemcsak azért, mert a háborús és felfedező esztendő történetfilozófiailag biztossá duplán számíthatnak a prózaíró számára, de mert Ritoók előtt is ekkor tárul fel regényének igazi értelme, mintha maga is csak ekkor értené meg, miről is volt itt szó.

Ez a megértés pedig ismét csak szenvedélyekből támad, s ez megrázóbb és meghatározóbb dokumentum, mint maga az ábrázolás. Mégpedig ekkor már egy történelmi osztály döntő rétegének dokumentuma, mely ebben az időben maradandóan jut ulalomra, s kínos anesztéziával ügyel arra, hogy lehetőleg semmit ne tanuljon a történelemből.

De legalább a műfaji megjelölés becsületéért időzzünk el annál a kategóriánál, amit a szerző művéhez választ: hogy végső soron regényről volna szó. S a recenzens szíve elszorul, ha körbepillant: néhány háztömbbel odébb talán Krúdy ír regényt vagy Kosztolányi, a prózával ekkoriban Csáth viaskodott; míg a Ritoók regényébe zsúfolt szellemi ambíció az Ulrichot formáló Musilt, a Maltét elgondoló Rilket idézi gonosz emlékezetünkbe. S a „tárgyak” sem – sokkal – alábbvalók: mégiscsak Bloch, Lukács, Simmel, Zalai s a Vasárnapi Kör megannyi lelke és szelleme jelenhetne meg itt; meg a Lesznai Anna.

Csak hogy sokrétű és súlyos következményei vannak a prózával elutasított modernségnek. Hogy akár erkölcsi, akár esztétikai indokkal, de Ritoók nem kívánt kora kortárs lenni. S ami bölcseltesen szellemesen elfedhető, ami politikában akár programmá is avatható – az éppen a regényben döbbenetes erővel megmutatkozik. Mint: tehetségtelenység. Ez olykor szégyenletes.

Filológiaiailag azonban annyit előre kell bo-

csátani, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint Ritoók Emma bizonyosan jelentős kortársainak kortársa volt, s feltehetően szellemi ígéretekkel is teli, melyek egy részét talán nem hagyta beváltatlanul. A *Szellem* című folyóiratban szerepe meghatározónak tűnik, akárcsak később a Szellemi Tudományok Szabadiskolájában vagy a Vasárnapi Körben; míg korábban éppen a *Huszdik Száznak* szemlézi Lukács A LÉLEK ÉS A FORMÁK-ját, no és könyvet is ír a rút esztétikájáról (kassneri ihletésű, tisztességes kézimunka); esztétikai és etikai dolgozatokat készít, szervez, fordít, ír, vitatkozik; részt vesz. És ez sok, nagyon sok, ebben az időszakban olykor több, mint a művek.

Részvétele azonban már ekkor sem csak a szellemé, hanem a léleké is, sőt: ezek révén az egész – egyensúlyt kereső – személyiségé. 1910-ben például együtt karácsonyozik-szilveszterezik Berlinben Lukácsal és Balázssal, mégpedig Bloch „oldalán”, hogy polgári fogalmazzunk, s ez az oldal bizony a szóban forgó regényoldalak ihletésében döntő jelentőségűvé válik majd. Amikor pedig Ernst Bloch nem sokkal később úgy fogalmaz egy Lukácshoz írott levelében, hogy „*Emmával most végleg, a lehető legszebben lezártuk a barátságunkat*”, ez bizony a levélíró és „barátságai” ismeretében igencsak vérfagyasztóan hangzik, s lelkileg is érthetővé tesz megannyi végletet szegény „Emmában”.

A lezárás helyszíne egyébként a – regényben is megjelenő s teoretikussá súlyosodó – Firenze volt, ideje pedig az 1912-es tavasz, amikor Lukácshoz és Fülephez utaztak Ritoóké Toscanába, aminek nyomán vallomatosan szól regényének egyik ihletforrásáról az elhagyandó asszony: „*És nekem most mindenekfelett az a kötelességem, hogy azt a becsületességet és jóságot, ami Firenze előtt bennem volt, s ami ottveszett, visszaszerezem. Én nem akarom úgy látni az embereket, mint most.*”

A regény olvastán biztosak lehetünk abban, hogy ez a törekvés sikertelen maradt.

A teoretikussá súlyosodó személyes csalódások ellenére Ritoók azonban a társaság tagja marad, s neve például mindvégig szerepel Lukács „protokoll-listáján”, akinek tehát könyv jár és meghívó jár; s az asszony még 1917-ben is szenvedélyesen invitálja a művészetfilozófust, hogy etikai előadást tartson a Szabadiskolán, de már azzal a vallomással,

hogy „*muszáj lesz állást foglalnom a maga nézetei ellen*”.

De az etika rossz tanácsadó, kiváltképp művészi kérdésekben – akárcsak érzelmeiben –, s a regény azért tűnik a legmegfelelőbb műformának, mert erről nem kell tudomást vennie. Ebben az írói raszkolnyikovizmusban ugyanis egyes-egyedül a tett – az ábrázolás – sikere dönt, nem pedig „becsületessége”; de hát sikertelenek és féltéhségek nem volnának vajon boldogabbak amúgy „etikusan”? Ritoók írói döntése ezt sugallja – s talán legyen is ez a legutolsó filológiai adalék.

De most mégse kövessük el azonnal a szerző hibáját – később még bőségesen lesz alkalmunk rá –, hogy nem tekintjük a regényt regénynek (művészi öncélnak tehát, öntörvényű univerzumnak), hanem valami egyébnek, aminek alapvető intenciója a prózán kívül „feküdni”. Nézzük a belső intenciókat!

Van azonban „*a műsától való meg nem csókoltságnak egy olyan foka*”, idézhetnénk mindjárt a bájos Popper Leót, mely nem tagadható, és ami azonnal zűrjavart okoz az immanens elemzés kezdeti pillanatában. S bár e prózában rendkívüli erőfeszítések történnek a csók sejtetésére – a szövegben épp az erőfeszítések a legáruklodóbbak. Hiszen mégiscsak egy nagyívű kalandregényt ígérnek a könyv lapjai, mégpedig nem is akármilyet: a századelő akadémiákon kívüli, lázadó értelmiségének genezise, patográfiája, majd „elfajzása” követhető itt. Ugyanakkor emberi történetek szövődnek egymásba szépen, melyek e szellemi kalandorkodásnak valóságos kiterjedést adhatnának – olykor talán valóságosabbat is, mint amilyenek ezek az életek voltak. Az emberi sorsok pedig bonthatatlanul szövődnek össze azzal a történelmi textussal, amely a regény idejében maradóan felhasadt. És jól sejti azt is a szerző, hogy itt rendkívüli méretű személyes tragédiák metszik át a szellem és történelem megváltatlanságának transzcendenssé táguló „botránját”; és ha más nem, hát ezek a tragédiák bizony regényíró tolla után „kiáltanak”, s nincs olyan szenvedély vagy stilizáció, amit ne hitelesíthetnének.

S persze fel is tűnnek – regényben szükséges módon – a sejtetett sorsok, helyszínek,

események, rendszeren – két centrum körüli ellipszisen: az egyik Donáth Ervin, a zsenihipotottségű bölcslő, a másik Bartoldy Héva, az önsajnálattal megformált, hézagos tehetségű vénlány. Ő azonban sem szellemként, sem asszonyként nem illik a maga provinciális tösgökereivel a vágott társaságba: ezek közé az önjelölt megváltók közé, akikkel együtt azonban a könyv lapjain körbebolyongja Európa szellemi centrumait, s Berlin, Párizs, Firenze után majd végképp szembefordul velük, amikor a volt barátok otthonra találnek a „*szekularizált messianizmus*” forradalmi poklában, ahova elvitte őket a fajbiológiából kinőtt történetfilozófia ördöge.

Ám a regény nemcsak bölc és maradandó, de színes és szórakoztató is szeretne lenni, ha már az író ilyen sokrétűen csókolatlan maradt; s ekként nem csupán kávéházi csevegésekből, egyetem környéki szalonok dialógusaiból, folyóparti peripatetikus séták verbális szálaiból szövődik, de vannak benne gyermekkori kertek és ifjúkori álmok, csónakázások és szerelmek, az érlelődés utazásai és a koraérettség románcai, no meg egyéb – kalandosabb – hozzávalók: kisiklott vonat és elcsábított hercegnő, törvénytelen gyermek és öngyilkossági kísérlet, eltított származás; és még egy áradó prózavers is van a regény arany Metszésében, mint egy korai hangosfilmben, ahol el is kell énekelni a soványka „eszmei mondanivalót”, hogy a megértésen túl élvezetesen emlékezessünk is rá.

Oktalanság volna persze számon kérni a csók helyét, s arra emlékezni, hogy gyermekkori kertekről Csáth tudósított minket, a felnövekedés kisvárosát Kosztolányi rajzolta meg maradóan stb., hiszen itt az ambíció volt más: a modern szellem tragikus és bűnös pikareszkjét gondolta el a szerző. És éppen ezzel mérte önmagára a legfőbb csapást. A szövegben hemzsegő esszéfragmentumok és gyorsteóriák, dialógushálók és érvrendszerek ugyanis sehogyan sem bírnak a szöveg valóságos testévé válni: olykor szépen, olykor elriasztóan maradnak ornamentikusak, jobb esetben illusztratívák, s a külsőleges okozatiságon túl nincs létjuk a prózában. Dokumentumként természetesen ez nagyon fontos, vallomásosan az, a monotónia és az esszéizálás is fontos, mert kifejező – arra utal például, hogy ennyire nem lehet közük a va-

lóságos élethez, s hogy a címszereplővé avatott szellem úgy lebeg az események vizei felett, hogy nincs az a hithű empátia, mely valaha is művészi teremtést merne jósolni itt.

Így válnak szépen ketté a társasági események asszonyi tipegésének, illetve a döngő léptekkel menetelő világszellem útjai, s a két-tő erőszakolt találkozásai rendre maradandó kudarccal végződnek. Amikor például a zseniális főhős abban a váratlan szerencsében részesül, hogy a szerző kegyelméből módjában áll egy éjszakára, hm, „birtokolnia” a csaknem mesebeli hercegnőt – ez úgy pereg le a próza szövetéről, következmények, jelentés és indokok nélkül, miként az együttlét a hercegnő érzelmeiről, csak hogy utóbbinak annyi mentsége mégiscsak volna, hogy minden keresettségén és eleganciáján túl önagsága végül is szajha.

Am ennél is zavarbacjtöbb az az epikus felülöttség, mondhatni: léhaság, amellyel a szerző e terjedelmes próza kurta fél oldalán intézi el azt a csaknem metafizikai erejű sokkot, ami azzal éri a főhóst, hogy nemcsak apjáról tudja meg, hogy nem a valóságos apja, de hogy tulajdonképpen nemzője – zsidó. Ám néhány bekezdés elegendőnek bizonyul ahhoz, hogy a „*Nem, nem! ez lehetetlen... azokhoz tartoznak – akik a gettóból jöttek*” kétségbeesésétől a büszke öntudatig szárnyaljon: „*egy nagy történelmi szenvedés fia és örököse ő is...*”. S még ha hitelessé válhatna bármiként is a lélektan törvényeit helyettesítő szemita spekuláció – úgy „csak” a regény egészének tengelye hiányzik innen: hisz rövidesen éppen ezen a ponton kell megfordulnia mindennek. És nem csupán prózának. Történelemnek, szellemnek – Ritoóknak.

De ugyanerre szolgál a regény megannyi melodramatikus mozzanata és késő romantikus szentimentalizmusa is. A valóságos szentivitás hiányának elfedésére, ami olyannyira jellemezte egyébként ezeket a megörökített kalandorokat is, s amitől regényíróként nem szabadulhatott Ritoók sem. Korabeli ponyvaregényekből ismert módon „szakad meg” az olvasó szíve, amikor például a titkos és rejtőzködő atya egy pillantást vethet gyermekére, majd hegedűjével elzokoghatja neki fájdalmát; amikor a tragikus sorsú szerelmesek keze „*egymásban vonaglott*” – mindez efféle fejezetcímek alatt: KÜZDELEM ISTENNEL,

A TELJESEDÉS TRAGIKUMA, HALÁL ÉS ÉLET stb. És itt újra érezzük annak a kierkegaard-i gondolatnak gonosz igazságát, hogy az érzélgősség az érzés akadály, hogy a szentimentalizmus és a szívtelenség egy és ugyanaz. Ami egy „asszonynál” még fájdalmasabb – hiszen indoka nem egyéb, mint az a részletesen megörökített sértettség, hogy a mégoly forrón önszeretett főhős sem szellemként, sem társként, sem nőként nem kell senkinek.

Mindebben sejthető a kulcsregény általános nyomorúsága is. Annak paradoxonával, hogy nem feltétlenül a kortársak a leghitelesebb tanúk. Hogy a történelmi igazság (vagy igazságtalanság, most mindegy) sokszor szegül szembe a művészi érvényességgel, s ha ez így van a művészet és a történelem fennkölt kategóriái esetében – mennyivel inkább így lehet a társasági sérelmek történetével és az intellektuális szívpostává silányított regényszöveggel. És ami Lesznai Anna vagy Sinkó Ervin kulcsregényeinek egyes pontjain csaknem sikerülhetett – mármint hogy ezek a „kalandorok” szinte regényhősökké lettek –, az Ritoók esetében éppen a személyes történelmivé súlyosodó sérelmek miatt volt lehetetlen. Hogy ezeket már nem bocsáthatta meg. A megtorlásnak pedig egyik legkockázatosabb eszköze a regény. Ahhoz viszont, hogy valaki prózával vegyen clógtételt, legyen Dosztojevszkij.

Tagadhatatlanul csaknem beteges, rendkívüli empátiára lett volna szükség ahhoz, hogy a századelő szellemi csoportosulását – Lukács körül – rokonszenvesnek láthassuk. Kiváltképp attól az asszonytól, aki nem lehetett elég erős ahhoz, hogy meghatározó jelentőségűvé váljék – ám elég hajlékony és empátikus sem, hogy ezzel felelhessen meg a mégiscsak sóvárgott nemi szereposztásnak. És noha már 1913-ban leírja Lukácsnak, hogy „*beismerem tehát a félreértésemet, amin az egész barátságunk alapult*”, mindezek ellenére s a tények tanúsága szerint félreértés és barátság még csaknem fél évtizedig fennmarad.

És éppen ebből a feszültségből ered a regény igencsak paradox erőnye. Hogy idegenkedés, szégyen, vonzalom és érlelődő, majd heurisztikusan megformálódó gyűlölet ellenére s éppen ezek által lesz a regény egy meghatározó jelentőségű történelmi szene-

dély belső krónikája – amely arról a szellemi formálódásról szól, amit a szerző lenéz és elutasít. Mert sokáig áhít és oszt.

Kései és szellemes játék, szinte művelődéstörténeti Szondi-teszt lehet, ahogy a regényíró által megörökített elretentő arcvonásokat illesztjük rá a valamikori zsenikre: Zalai Bélára, Lukácsra, Fülepre, Polányira, másokra. És tanulságos játék egyszersmind, mert ezzel sejthető annak a szellemtörténeti bűnbeesésnek a tragikus jellege, amely mégiscsak mélyen rejtett ezeknek az embereknek a szellemi karakterében. S maga az ábrázolás szenvedélye tartalmazza az eldöntetlen viadal minden örömét és kétségbeesését, ami a hisztérikus odaadás és a nem kevésbé hisztérikus elutasítás között folyik.

Hiszen nemcsak tetszetős volt, de vonzó és időtálló is az a művelődéstörténeti amalgám, melyet intellektusukból hányászva elő eszmélcődő koruk foghíjaiba tömtek ezek a bölcselők: Freudból, Marxból, Jézusból, Hegelből, Platónból, misztikusokból, szocialistákból és még mindazokból, akiknek neve oly borzongatóan csengett a mégiscsak jól fűtött polgári szalonokban. Amelyekben Budapesten sem azelőtt, sem azután sokáig nem csengtek efféle modern hangok. Ám Ritoók érzékeny lehetett arra a felelőtlenségre, amit a jól hangzás és megbotránkoztatás művelt zsenije osztottak a maguk szellemi könnyedségében, s arra, hogy ennek a gigászi eklektikának nincs más biztosítéka, mint e barátok – az ő számára mind ellenszenvesebb – személyisége, aminek ez a mérhetetlen felstilizálása előtte okkal volt vérfigyasztó.

Csakugyan rettenetes lehetett sétálni, téázni és „angazsálódni” ezekkel a rosszul öltözött férfikkal, akik abban a meggyőződésben éltek, hogy a Szellem sorsa bennük dől el, hogy nekik éppen magát Istent kell megváltaniuk, s a bölcelet az elkövetkező időre rájuk osztotta ki a főszerepet.

Ám csak kissé kell túlemelni tekintetünket a regény horizontján, s már láthatjuk: ez a fajta totális elutasítás egy radikálisan új kérdésfeltevés vágyával együtt szomszéd városok – talán nem feltétlenül rokonszenvesebb, de talán formátumosabb – bölcselőiben is formálódik már: a teológiai jegyzeteit rendező Heidegger, a hadifogságba egy hátizsáknyi cédulával elszállított Wittgenstein valamit bi-

zonyosan osztott ebből a muszáj-kalandorságból.

A regény horizontján belül pedig ott van a nem kevésbé paradox tanúskodás, fontos adalékokkal. Amikor például a nyomorult kis Weber Gyula lihegi el zenei programját, hogy: „*A IX. és Mahler – meg a Wagner-teóriák... Most a görögök és a primitív népek zenéjét tanulmányozom; vissza kell térni a forrásokhoz*” – egyszerre láthatjuk benne egy bartóki-„leverkühni” vágykép karikatúráját és a bécsi Új Zene dühösen vulgarizált teóriáit. Rosszindulatú fényben bár, de mégiscsak láthatjuk mindezeket. Akárcsak „Marcus professzor” (feltehetően: Simmel) németországi szalonjában, ahova úgy érkeztek Európa peremcíről a bölcselők, mint a klasszikus filozófia varázslatos siralomházzá lett szentélyébe; míg bennük már érlelődött a filozófiai impresszionizmus elutasítása, ennek minden igazával és igazságtalanságával. Hiszen Ritoók jól látta ezeknek az önjelölt megváltóknak szépen stilizált skizofréniáját: hogy egyszerre vágytak arra, hogy a klasszikus filozófia legalábbis a keblére ölelje őket, hogy ők majd elutasíthassák azt a vágyva vágyott ölelést – praktikusabban: egyetemi habilitációt akartak, hogy majd a katedra és biztos jövedelem fedezékéből hirdethessék totális negációjukat. Amihez nemcsak öntudatuk volt, de – ma már ezt is kimondhatjuk – tehetségük is. A német akadémiai „mandarinátus” pedig pontos életösztönrel utasította el az ő sejtett nagyságukat. Ambícióik fedezékéül művük pedig éppenséggel még nem volt, legalábbis rendszeres bölcséleti munka nem volt, valami, ami megfoghatóbb, mint záporozó és virtuóz teóriák taszító-vonzó posztulátuma.

Amikor megszületik a mű – s ez Lukács esetében A REGÉNY ELMÉLETE – Ritoók első gesztusában fokozódó örömmel üdvözlő („*Kedves Gyuri, A regény esztétikájának második része még jobban tetszett nekem, mint az első*”, írja levelében 1917 januárjában), s csak a csalódott regényíró jegyzi majd meg, a lelkesedésnél nem kisebb hévvel és joggal, hogy „*Pompás hasonlatai kicsillogtak, átmenet nélküli teóriákká lettek; erős kifejezések, hatalmas szavak között ürességek tátongtak*”. És ugyanez az érlelődő ambivalencia fogadja Donáth Ervin megannyi egyéb teóriáját is: az új középkor eljövételéről, a jóság – a „*lelki szegénység*” – irra-

cionális kultuszáról vagy éppen a gondolat-kísérleten túlmutató törekvéseiről, amikor a létező egyházi eszmélkedés felé hosszabbította meg a „megváltástani” utakat a szerző, ám járhatóságuk helyett hamar elragadta bíborosok, püspökök, románcok kisstilű prózai konspirációja.

De ezen a ponton drámaivá, csaknem megrázóvá válik Ritoók Emma elutasítása: amikor regényhősei, a szuggesztív férfiak mégiscsak Isten közelébe jutnak. Levelében úgy fogalmazza meg és szegezi Lukácsnak a kérdést, hogy hiszi-e Istent, vagy csak a teóriájához van szüksége rá. A regényben már továbbmegy: *„lehet-e hinni egy olyan Istenben”,* kérdezi, *„akit azért kellett megteremteni, mert egy filozófiai szisztéma nem állhat meg nélküle?”*. Hívó érzékenysége itt pontosan tapint rá a modern ateizmus veszedelmes ingatagságára, s öntudatlanul írja, hogy ezzel szemben a kérdésbe rejtett kétségbeesés maradhat még hosszú ideig az egyetlenné csakugyan transzcendens biztosíték.

De Donáth Ervin erre is felelni tud, ahogy mindenre tud felelni, s *„amíg beszél, igaza van”,* amint Thomas Mann is feljegyezte Lukácsról azt az élményt, melytől Ritoók még kevésbé szabadulhatott. *„Hangja megint zsarnoki szuggesztivitást vett fel, és Héva mindent hazugságnak érzett rajta kívül.”* És ez a zsarnoki szuggesztivitás erotikán és teórián túl rövidesen valóságos zsarnoksággá változott, ahogy a kikövetkeztetett Isten helyét átvehette a szekularizált megváltáshit politikai bálványá.

De egy pillanatra mégiscsak tegyük itt egy erotikus kitérőt, mielőtt a történelem – mint szokása – kimondja majd az utolsó szót regény, regényhősök és regényszerző fölött; lévén ez utóbbi asszony, s mint ilyen – is – önmaga reflexiójának folyamatos tárgya.

És női kudarcához ennyi szinte elegendő is. Hiszen asszonyként szenved legszomorúbb vereséget a regény centrumába állított, odaadóan megformált Bartoldy Héva: aki sem szeretőként, sem barátként, sem zseniként nem találhatja meg helyét a Szellemen kívül vagy belül; s az egyedüli folyamat a keserű aggszűzzé válásé, amelyet mély átéléssel ábrázolva olvashatunk. Pedig a szerző a skandináv irodalom olvasója és fordítója volt, jól ismerte tehát a szexuáldarwinizmus hideg

géniuszeit, maga pedig érzékeny asszonyként viaskodott a hagyományosan ráosztott nőszereppel, s pusztán ez a viadala, valamint szellemi hozománya magasan kiemelhetette volna művét a kor divatos nőíróinak munkái közül.

És mégsem. A szerző sejteti, hogy hősnője még csak nem is asszony: egy tragikus emlékü *„Jehér házasság”* kísértő traumája bénítja meg minden odaadás első pillanatában; s éppen azért, mert asszonyi reflexeivel a reflexió szegül szembe: asszonyisága mint tárgy, jelleg és konklúzió, s ettől kezdődően bármiféle erotikus közeledés számára – hogy szabatos kategóriát használjunk – bizony megette a fene. S ha olykor bevallaná is, hogy ami itt destruktívan működik, az voltaképpen *„hisztéria erotikus színezettel”,* a mentség is azonnal készen van. hogy ellenállása esetleg csak *„mélysegebb, öntudatlan tudása annak, hogy a teljesülésben nincs teljesség?”*.

És az önmagával szembeni becsületesség hiánya, a teoretikusan megalapozott frigiditás számos érvert nyer a regény eseményeiből: nemcsak a főhős undorító érdekházasodási terveiből (ezek Bloch életstratégiájában ez idő tájt filológiailag hitelesek), de számtalan kis mocskos epizódból is – szó van teherbe ejtett cselédlánnyról, hűtlenkedésekről és elhagyásról, abortuszról és vigasztalan flörtölésről, s a szemlélet következetes nyomorúsága eredendően megakadályozza, hogy bármiféle eredendő szenvedélynek legalább visszfénye feltűnjék a mocskokban.

Hasonló képmutatás mentesíti a főhőst művészi kudarcának beismerése alól, hiszen bár író volna, úgy hiszi, hogy az alkotás vágya *„asszonynál egyenesen asszonyi mivoltába ütközik... minden írás líra, és az asszony lírája, teste és a lelke muzsikája csak egy emberé lehet”*. Akié – tudjuk – nem lehet. Az ördögi kör bezárul – dramaturgiailag is: a megkísérelt öngyilkosság, majd Bartoldy Héva önmagára mért hosszú, belső száműzetése annyi konklúziót enged meg pusztán, amennyi a végső kérdésben elfér: *„Vajon mi lehet ennek az asszonynak a tragikumja: az, hogy csak részletember volt, mint a legtöbb, vagy az, hogy egyáltalában nem tudott igazán és mélyen tragikussá lenni?”*

Ki hitte volna, hogy a végső szót mégis a történelem készül kimondani? Hogy ezt a magas szintű szellemi ezotériát éppúgy a politikai események olvasztják majd magukba,

mint ahogy az általa létrejött barátságokat széttörik? Legkevesbé feltehetően maguk a kalandorok hitték volna, hiszen nagyívűen nem vettek tudomást mindarról, amiben „csak” éltek, ami történelmi vagy társadalmi volt csupán, s ekként nem viselheti magán az „abszolútum pecsétjét”. Ezért volt sokszerű – ekként már túl családódon és kritikán – politikai szerepvállalásuk. Irracionális, magyarázhatatlan, de valamiképpen feltétlen is, amellyel mint teoretikus konklúzióval döbent heurisztikával szembesül Ritoók, csaknem úgy, mint a regényhős: Bartoldy Héva.

Aki azonban mintha mégiscsak a világban, a történelemben élhetne, lévén hogy „régí családból származott, már a tizenkettedik őse is úr volt a saját otthonában”. S ezért a kezdetektől mérhetetlen idegenkedéssel szemlélte azt, amit a modernizáció jelentett: a változó városképet, az új szokásokat, meglepő viszonyrendszereket, míg nem „az idegen fajú vállalkozás a régi embereket is belekényszerítette a tülekedésbe”, siet leírni a szerző a regény elején. Egész szellemi fejlődésregénye ezek után talán úgy is olvasható – és ebben jelentős adalék a századelő intellektuális patográfiájához –, mint a szembenállás kifejezése ezzel a modernizációval, amit egyébként Lukács is „a tökéletes bűnösség korának nevez” Fichte nyomán, s elutasításuk a felszínen még közös volt.

Az utak azonban csakugyan „elváltak”, mégpedig hamar és radikálisan. Ehhez azonban szükség volt egy világháborúra s a szociális feszültségek csaknem elviselhetetlen fokozódására. Ezekre a feszültségekre a regényben vallomásosan hallgatag Ritoók érzetetlen maradt, míg Lukács – és társaságának nagyobbik fele – egy idő után nemcsak érzékennyé vált, de saját teoretikus alapú érzékenységét is rendelkezésére bocsátotta.

A kalandregény ugyanis megrendítően nem vesz tudomást mindarról, ami a vidéki, patriarchális idillen túl van – akár csak egy kerítésnyire. Következetes és szomorú anesztéziával tekint saját otthonára Ritoók, s arra a botrányra, melyet ez a tizenkét generációs úriság formált ebből a hatóságilag hamisított vidéki idillből; amire pedig egy Móriczov vagy Adyn túl gróf Károlyi is érzékeny lehetett. Persze ez sem viselte magán az abszolútum pecsétjét, de az ignorancia oka nem ez

volt. Ugyanígy maradt komor, sűrű háttér a regényben a kávéházablakon túl a kenyérrért sorban állók szociális kulisszája, s érthetetlen, bár bizsergető izgalom az „éhes utca” megannyi gesztusa: a kivert gázlámpák, a tüntetések, torlaszok; s nem jelent történetfilozófiai vigaszt, hogy a lovas rendőrök vagy a kivezényelt katonaság sem meghittebb eleme a regénynek.

És ez az érzéketlenség rendkívüli következményekkel jár, amikor a szociális botrány történetfilozófiai méreteket ölt: a világháború idején. Bár „Héva rémülten tudta magát kicsinek ahhoz, hogy a világtörténelmet megérezze”, néhány esztendő mégiscsak rendelkezésére állt 1914-től 1921-ig, hogy némiképp számot vessen vele. Számvetés helyett azonban ornamentikus kavarodás kínált regénye számára olcsó dramaturgiai alkalmakat szálak felvetésére és elejtésére, némi bölcséleti általánosításra és formát találó szorongásra; ám ábrázolása tanúsága szerint a legmaradandóbb pillanat az volt, amikor a frontra induló katonák útközben meztelenül megfürödnek egy folyóban, s a kernstoki freskó festegetése közben, víz és férfitestek látványában már talán nem is tűnt olyan elviselhetetlenek az egész.

Amikor azonban a forradalom közeledtével egy sapkarózsát tépnek le a regény vége felé, az eddig visszafogott szenvedélyek elszabadulnak, s még egy gyilkosságot is legitimál a meggyalázott nemzeti szimbólum – no és a Bartoldy unokaöcs dicstelen menekülését is azután.

És itt jutunk el a regény konklúziójához, amely meglepően és megrendítő erővel avatja jelentőssé Ritoók regényét. Vihar és influenza lassan élet és halál kérdésévé válik.

Alkalmasint ő is csak 1919-ben érthette meg, miért is utálta barátait, amikor pedig szerette őket. Hogy miért tudott velük együtt gondolkodni, amikor pedig nem. És amikor végre bekövetkezett a váratlanságában is rettegett, döntő fordulat, amikor barátai a történelem botrányával szembeszegették saját botrányos elszántságukat – akkor végleg elhagyták egymást, s a szenvedélyek egyik oldalán sem voltak kicsik.

Tudjuk: még a legközelebbi barátokat is meglepte Lukács „pálfordulása” – két vásár-

nap délután között –, vagyis csatlakozása ahhoz a párthoz – a kommunistához –, amelynek etikai problémáját frissen megjelent esszéjében vélte feloldhatatlannak. Az ennél is frissebb szövegen, amelyben már feloldhatónak bizonyult, még nem száradt meg a tinta. A döntés egész korábbi pályája, mentalitása és gondolkodásmódja fényében inkonzvens volt, megvalósulásában feltétlen: az irracionális áldozathozatalhoz (hogy erkölcsét, szellemét, lelkét sem sokallja a megváltás oltárára helyezni) többek között az ótestamentumi hit bizonyíthatatlansága is metaforául szolgált – Ábrahám döntését Kierkegaard értelmezte ismerős lendülettel.

És rengeteg volt a sérelem is.

A regény itt vált hangot: szinte magára talál szerző és tárgy, a forradalom közeledtével megszűnik a stílusgyenetlenség, a mondat-szerkezetek bonyolultsága, a külsőleges eszszézálás; leválik minden ballaszt. A boldogtalan történetre pedig végre éppúgy megvan a magyarázat, mint a katasztrofális történelme.

Hogy: hiszen ezek zsidók. Ilyen egyszerű.

Rendkívüli ereje van az egyokú heurisztikának, a sztereotipok pedig szárnyakat adnak az eddig bicegő gondolatnak. És már érthető, sőt értelmezhető és ábrázolható megannyi regénybeli mozzanat, mely itt hosszúra nyúlt expozíciónak tűnik csupán. Az igazi történet most kezdődik. Mert mostanra vált nyilvánvalóvá a cselekmény mélyebb logikája. Hogy az apák-nagyapák liberalizmusa idején „egy erős, eszes, eszközökben nem válogató és mindig alkalmazkodó nemzedék nőtt fel, hogy nem sejtett versenyben gázoljon át a bennszülött faj finnyásabb, kényelmesebb életén”. Hogy a szalonnokban úgy tűnnek fel a jellegzetes zsidó arcok, „mintha csak most vették volna észre, hogy új érvényesülési vagy prédaalkalom van”. Hogy a nagyívű bölcselkedés sem volt más, maradandó dokumentumaiban, mint hogy „péntek esti gyertyák lobogtak az új filozófiai folyóiratokban az eljövendő Messias elé”. Már érthető idegenségük is tőle és húzódozásuk öelöle: mint faji különbség; már azt is látja, Donáth személyiségében miként rendelik maguk alá az uralkodásra törő zsidó gének a személyiség egészét, hogy valamikor bizalmasa nagyívű pályája sem volt más: „zsidó fajsága tört ki az érvényesülésre irányított keserves küzdelemben”.

És mindez még mindig nem konklúzió, hanem bevezetés a következtetésekhez, csaknem: ősök. Hiszen a regényben is pusztá bevezetés – mint a történelemben – a sapkarózsákat letépő forradalom a vörösuralomhoz. A regény kései telcológiája pedig itt teljesül be, hiszen 1915-ben mégsem lehetett sejtteni, ami ekkor bekövetkezett, beteljesült: mintha a gyenge írónak a rettenetes történelem sietne segítségére, hogy helyreigazítsa azt, amihez írói ereje nem lehetett elegendő.

Mert mindezek nyomán Ritoók végre úgy láthatja 1919-et, mint végső érlelődést zsidó kollégái megfogalmazásában: „új világtörténelmi – nem! új viláгурalni hivatásukra”, mint az utolsó lépést az árja világ leigázására: túl a megszerzett börzén, a kézben-zsebben tartott sajtón, az átfont középosztályon, szabadkőművességen és megtapsolt zsidó színpadi szerzőkön; hogy a „zsidó világhírodalom” végre létrejött. Mit számít, ha mindez történetesen az emberiség selejtjéből valósult meg: „kis orosz zsidó hóhéroktól lent a pincében a nagy cazaromániás zsidó hóhérokig a szovjetházban”, „hangoskodó zsidó gyerekek, tönkrement, kétes egzisztenciák, kiabáló stréberek és szerényen becsúszó akarnokok” lesznek itt főszereplők; és már nincs semmi, ami ne lehetne része ennek az egyetlen, mindenre magyarázatot adó logikának, mert már Krisztus megfeszítésétől az orosz forradalomig mindenért a zsidókat terheli a felelősség, minden erre utalt és ezt készítette elő társadalomban, modernizációban, szellemben; rétegzetten és pontosan árad elő a felismeréssorozat a regény lezárása előtt, már ahogy az elfélet a történelmi sokk okozta paranoia diktálja. A recenzens legfeljebb azon lepődik meg: a hevült és tüzetes felsorolásból hogyhogy a vérvád kima-radt?

Bár némi távolságtartást sejtethet a regényen belül, hogy Ritoók ezt a verbális piszkos munkát nem főhősnőjével, hanem annak idealizált barátinőjével: Michaelis Margittal végezteti el, akinek a regény sugallata szerint minden személyes indoka meglehet arra, hogy a Cion bölcséinek dramatizált jegyzőkönyvét a gyanútlan olvasó arcába vágja, ám a logika ezentúl Bartoldy Héva számára is clemi erejű lesz; sőt: a szerző regényét is végre értelmezi és „megmenti” ez a lendület – no és Ritoók sem választ más címet könyve

számára, mint a kétségbeesetten hisztérikus monológ egyik emlékezetes szókapcsolatát.

És ez a logikai konklúzió, ez a regénylezárárs az, ami – paradox módon – megmenti a művet, s rendkívül fontos olvasmánnyá avatja. Mert pontosan és a szenvedély tüzetességével tár fel egy gondolkodásmódot, amely a századelő szellemi elitjét részben meghatározta, s nagymértékben jellemezte azt a réteget, mely rövidesen történelmi szerepet játszott. Itt fordul meg az a békebeli antiszemitizmus, melyet a liberalizmus „legitimált”, s bár ebből még nem csap ki az égett hús szaga, mint Auschwitz óta a zsidógyűlöletből, de éppen itt kezd elveszíteni liberális jovialitását, mely Tiszaeszlárig akár „naiv” is lehetett.

Mert ettől kezdődően s ezzel a logikával „kollektivizálják” a felelősséget a zsidóság között, s ezt éppúgy fajbiológiai indokokkal tesszik, miként Donáth génjci tették: a természeti törvények logikája tűnik fel a történelmétől sokkolt társadalomban. A „megtévesztett” tolerancia itt a fajra mutat, annak felelősségére, s a fajba beletartoznak korra, nemre, személyiségre való tekintet nélkül mindannyian a zsidók, lévén hogy fajuk lényege nemüknél-koruknál-személyiségükénél is sokkalta erősebb. Rettenetes konklúziók szelleméhez kerül közel a valamikori szerető, regényíró, barát és esztéta.

És míg persze a vörösdiktatúra bűneit nem mentik az elkövetésre ekkor kiszemelt bűnök, s a „zsidóság” szerepvállalása emlékezetes, tragikus és vitathatatlan 1919-ben – együtt persze a nem zsidókkal, a tömegekkel és rokonszenvezőkkel, leszámítva az ártatlan, bűnhődő vagy épp ellenálló „zsidóságot” stb. – itt egy politikai szívességet mégiscsak megtesznek Ritoóknak: átruházhatják rájuk a felelősséget. Mert akkor nincs szükség a történelmi osztályok önvizsgálatára, a tizenkét generációs úriság következményeinek felülvizsgálatára: mit számít Vyx-jegyzék, antantpolitika vagy Károlyi, kit érdekel választójog és tuberkulózis, aratósztrájk és gyermekhalandóság, valamikori nemzetiségi politika és átható korrupció – ha a magyarázat ilyen nyilvánvaló, ilyen egyszerű? Mégiscsak a regény a legalkalmasabb műfaj efféle gondolkodásmód számára: magyarázatán túl ugyanis világában is totalitást sejtet. A nagyívű történelmi amnézia példászerűen mutat-

kozik itt meg, s ez még jelentős szerepet játszik a következő negyedszázad bűneinek legitimálásában, közgondolkodásának meghatározásában. És nemcsak a zsidóság számára lesz ez tragikus, de tragédiák sorozatát ígéri az egész nemzet számára, mert ez a szemlélet csak azt rekeszti ki horizontjáról, ami egyszer – talán – megoldást jelenthetne. Vagy a kezdetét. A szembenézést. Az idővel. A valósággal. Magunkkal. Ami a regény volna.

A kötet megjelenése idején Balázs még feljegyzi naplójába Ritoókról – a jó Füleppel együtt –, hogy ők bizony „a két renegát”. És ez a szóhasználat új negyedszázadok borzalmait idézi meg, szembenézés nélkül azzal, ami történt; majd előlről az egészet, megint.

Pedig nincs más segítség, csak a regény.

Nagy András

A NYOMORULTAK

*Bret Easton Ellis: Amerikai psycho
Fordította: Bart István
Európa, 1994. 577 oldal, 650 Ft*

Nehéz ezt a könyvet megvédeni a lehetséges vádaktól. Jól tudjuk, hogy micsoda botrányt kavart mindenfelé, ami azért eléggé meglepő a horrorra, a pornóra és a mindennapi erőszakra oly higgadtan berendezkedett társadalmakban. Úgy látszik, Ellis túllépett a tűréshatáron, amivel egyben azt is nyilvánvalóvá tette, hogy tévedtünk, amikor úgy véltük, hogy immár nincs tűréshatár. Ám célszerűbb, ha – találmra – felidézek egy aprócska részletet a szövegből: „Kisvártatva – nem meglepő – a földön hever lekötözve, mezelen és hanyatt, mindkét lába, valamint mindkét keze is hevenyészett pecekhez kötözve, melyek két szál deszkából állnak ki, melyeket pedig acélsúlyok nyomnak a padlóhoz. A keze telis-tele van lövöldözve szögekkel, a két lába szélfeszítve, amennyire csak lehetséges. A segge alatt párna, hogy felnyomja, kitért pínájára pedig sajt – Brie – van kenve, sőt egy kevés még bele is van gyömködve belőle... Kipróbálom rajta a fűrógépet is; beleerőltetem a szájába, de még eléggé ma-